

Einar G. Pétursson

Kirkjulegar ástæður fyrir ritun Landnámu.

I

Fá íslensk fornrit hafa valdið fræðimönnum jafnmikilum heilabrotum og Landnáma. Ber þar margt til. Varðveisla textans er mjög flókin. Landnáma er varðveitt í fimm gerðum mismunandi gömlum og heillegum. Fræðimenn eru sammála um, að enginn þessara texta sé upphaflegur, heldur sé hann aukinn misjafnlega mikið og með misjöfnum hætti hálfri annarri öld a. m. k. eftir að Landnáma var upphaflega saman sett. Af þessum sökum hljóta hugmyndir um upphaflegan texta að verða óljósari en skyldi.

Ekki er hér hugmyndin að fjalla sérstaklega um gerðir Landnámu eða samband þeirra. Að efni til er Landnáma frásögn af því hvernig allt Ísland byggðist fyrst, þ. e. hún nefnir "um 430 menn og konur sem námu land eða eignuðust það úr landnámi annarra." (Jakob Benediktsson: formáli Landnámu í Íslenskum fornritum. I, s. cxxiv). Greint er frá landnámi á öllu Íslandi og ekki er þar eyða í.

Landnáma segir ekki sjálf ljóslega frá tilgangi sínum, þ. e. orsökum ritunarinnar; en hlýtur hann ekki að hafa verið mikilvægur, þar sem svo mikið var í lagt? Trúlegt er, að nánar hafi getað verið sagt frá tilgangi Landnámu í upphaflegri gerð hennar heldur en gert er í þeim gerðum sem nú eru varðveittar.

II

Hvaða skoðanir hafa fræðimenn haft á uppruna Landnámu? Sú skoðun sem mesta útbreiðslu hefur hlotið á seinustu áratugum

og fram á 8. áratuginn er skoðun Jóns Jóhannessonar, sem kom fram í doktorsritgerð hans (Gerðir Landnámbókar. 1941, s. 220), og öllu fastar komst hann síðar að orði í grein sinni í II. bindi af tímaritinu Sögu á árunum 1955-1957, en þar hélt hann því stíft fram, "að fróðleiksfýsni hafi ráðið mestu um ritun Landnámu. ... Annarra ástæða til ritunar Landnámu er ekki þörf að leita." (s. 228-229). Þegar Jón ritaði greinina í Sögu höfðu komið fram tvær aðrar tilgátur fyrir ritun Landnámu.

Skömmu áður en Jón Jóhannesson gaf út doktorsritgerð sína eða í Skírni 1938 birti Barði Guðmundsson ritgerð er hann nefndi Uppruni Landnámbókar. Ritgerð þessi var síðar endurprentuð í ritgerðasafni Barða Uppruni Íslendinga, sem út kom 1959. Þar heldur Barði því fram, að ritun Landnámu hafi verið "einn liðurinn í málefnaþróun þjóðfélagsins" um 1100, en þau atriði verða rædd hér síðar. Síðan segir Barði: "Og þeirri hugsun verður ekki varizt, að hin dýpsta undirrót þessa stórfellda söfnunarstarfs hafi verið áform um, að innleiða hér á landi óðalsrétt í einhverri mynd." (Uppruni, s. 90). Að þessari niðurstöðu komst Barði eftir að hann hafði eftir Landnámu rakið 12 ættir frá landnámsmönnum og til um 1100. Eins og fyrr er komið fram, þá hafnaði Jón Jóhannesson þessari tilgátu algjörlega og taldi dæmin of fá. Jakob Benediktsson taldi í útgáfu sinni á Landnámu ekki ástæðu til að vísa þessari hugmynd "jafn-afdráttarlaust á bug og Jón Jóhannesson gerði." Benti Jakob jafnframt á, að óðil Barða hefðu verið kirkjustaðir í betra lagi og e. t. v. "sérstök áhersla verið lögð á eignarheimildir átta fyrir slíkum stöðum öðrum fremur." (s. cxviii-cxix).

Í grein sinni um óðalsrétt í Kulturhistorisk leksikon 1967 gerir Magnús Már Lárusson grein fyrir hugmyndum sínum um óðalsrétt, en ekki fer hann aftur til Landnámu eða nefnir hugmyndir Barða.

Síðar tók Sveinbjörn Rafnsson kenningu Barða til athugunar í doktorsritgerð sinni 1974: Studier i Landnámbók (s. 58-59, 133-151). Ekki styrkir hann kenninguna með því að rekja ættir landnámsmanna til manna um 1100. Hann leggur eins og Magnús Már aftur á móti mikla áherslu á ýmsa staði í Grágás, þar sem talað er um, að fyrst skuli farga ítökum, leigubólum en síðast aðalbólinu. Þetta var talin sönnun þess, að aðalból hafi verið óþal sem skyldi ekki ganga úrrettis.

Ekki ætla ég að neita, að óþalsréttur hafi verið til og þetta geti bent til hans. Óneitanlega virðist samt þarna verið að setja fram mjög almenna reglu. Ef menn þurfa að láta eitthvað af hendi af eignum sínum, þá er fyrst látið af hendi lausafé og lakari jarðir, en síðast besta jörðin, aðalbólið. Borga menn ekki skuldir undir vanalegum kringumstæðum með þessum hætti, þ. e. láta síðast af hendi verðmatustu eign sína? Er ótrúlegt, að menn hafi farið öðruvísi að á þjóðveldisöld? Heppilegt gat verið að hafa þetta lögfest, því að fjárvarðveislumenn gátu þá ekki leikið sér að því að selja sjálfum sér eða gæðingum sínum bestu bitana. Það gat beinlínis verið mörgum aðilum mikið hagsmunamál að hafa í lögum ákvæði um röðina: lausir aurar, leiguból og aðalból.

Þessar kenningar um, að upphaflegur tilgangur Landnámu hafi verið að skrá heimildir um eignarrétt á landi hafa hlotið misjafnar undirtektir. Haraldur Matthíasson telur Landnámu sjálfa ekki rökstyðja þessa kenningu nema aðeins í "þeim fáu dæmum, sem Barða tókst að finna" (Landið og Landnáma. 1982, s. 55). Haraldur nefnir mörg dæmi um það, að frásagnir Landnámu um landnám á einstökum stöðum virðist ekki veita neinum sérstökum ættum eignarheimild á höfuðbólum (s. 54-57). Styður Haraldur mál sitt að nokkru með grein Jakobs Benediktssonar í Skírni 1974.

I Miðaldasögu eftir Björn Þorsteinsson, sem kom út í annarri útgáfu 1980, er t. d. fylgt þeirri kenningu, að eignarhald á landi sé orsök ritunar Landnámu, og virðist mér þessi kenning nú víða njóta viðurkenningar.

Loks er rétt að nefna þriðju kenninguna, sem þó hefur litills fylgis notið. Halldór Hermannsson skrifaði grein í Skírni 1948, þar sem hann giskaði á, að Ari fróði hefði farið til Gissurar biskups Ísleifssonar rétt um 1090 og hjálpað honum til að koma skipulagi á kirkjustjórnina, þ. e. koma á tífundarlögunum og skipta landinu í kirkjusóknir. Til þessa þurfti að ferðast um landið og færa sóknaskipanina að meira eða minna leyti í letur. Minnisgreinar úr þessum ferðum hefðu orðið grundvöllur Landnámu. Þessi kenning hefur ekki notið mikillar útbreiðslu. Þó er hún nefnd í fyrrnefndri ritgerð Jóns Jónannessonar í Sögu, en sagt að hún hafi ekki öðlast viðurkenningu. Jakob Benediktsson nefnir hana einnig í Landnámuútgáfu sinni og einnig víkur hann í því sambandi lauslega að því sem þá var að gerast í þjóðlífinu, einkum af hálfu kirkjunnar (s. cxix-cxx, xx). Aftur á móti er þessi kenning ekki nefnd af Svend Ellehøj í Studier over den ældste norrøne historieskrivning eða bókum Sveinbjörns Rafnssonar og Haralds Matthíassonar.

Þessi tilgáta verður hér síðar redd nánar, vikkud út og reynt að renna fleiri stoðum undir hana.

Ef farið er að leggja dóm á þessar kenningar er minn dómur á þá leið, að kenningin um að orsök Landnámuritunar hafi verið fróðleiksfýsinn ein, verður að teljast mjög rómantísk söguskoðun því að ótrúlegt er að jafnvíðamikið rit og kostnaðarsamt, sem krafðist samstarfs margra manna, hafi verið tínt saman af fróðleiksfýsn einni: Ritöld var þá að hefjast og menn hafa tæplega stundað skriftir að nauðsynjalausu.

Hinar seinni kenningarnar miða við, að hagsmunir hafi verið tilefni ritunarinnar, sem verða að teljast eðlilegri skýringar en fróðleiksfýsnin ein.

III

Á engri öld hafa orðið jafnafdrifaríkar efnahagslegar og andlegar breytingar í íslensku þjóðlífi og á 11. öld. Rétt fyrir aldamótin 1000 var farið að boða kristna trú á Íslandi og kristni var lögtekin 1000 eða 999.

Um heiðnina eða þá trú, sem hér var fyrir kristni, er með vissu vítað minna en skyldi. Eins og kunnugt er, hefur Olaf Olsen haldið því fram í doktorsritgerð sinni, *Hörg, hov og kirke*, 1966, að í heiðni hafi ekki verið byggð sérstök hús, hof, til dýrkunar heiðnum goðum. Veisluskálarnir, þar sem blót-veislur voru sagðar haldnar, voru að hans mati aðeins skálar sem annars voru notaðir til heimilisþarfa. Hoftollar eða skattar til hofa voru að mati Olsens ekki til. Vart hefði Ari heldur talið lögtöku tífundarlaga svo mikið afrek, ef hoftollar hefðu verið áður og þeir færst yfir á kirkjurnar. Hvað sem öllu líður er ljóst, að heiðni studdist ekki við þá sterku alþjóðlegu miðstýringu, sem samanstóð af prestum, biskupum, erkibiskupum og páfa. Heiðnin var hér einangruð miðað við kristnina.

Kröfur kristninnar voru ekki litlar. Í raun voru þær svo miklar, að furða er, að menn skyldu ekki rísa gegn henni, en um það eru engar heimildir á Íslandi.

Kirkjan gerði kröfu til hlýðni þeirra sem kristni játuðust, en þá var hugtakið trúfrelsi ekki þekkt; allir urðu að vera kristnir, hafa "einn sið." Hlýðnin var m. a. fólgin í því, að allir urðu að taka niðurdýfingerskið og þótti mjög alvarlegt mál, ef barn dó óskírt. Kirkjan gerði kröfu um, að menn játuðu syndir sínar, en synd hefur oft verið talin kristilegt hugtak.

Kirkjan setti reglur um mataræði; skipaði mönnum föstur á viss-
um dögum og árstínum. Kirkjan setti reglur um hjúskapartálma.
Hér eru ónefnd nokkur sakramenti kirkjunnar: ferming, húsltekja,
hjónavígsla og síbasta smurning. Kirkjan skipaði mönnum að halda
vissa daga heilaga, sunnudaga, stórhátíðir og messudaga fmissa
dýrlinga. Á þeim dögum fór fram í þar til gerðum húsum athöfn
með söng á framandi tungu og sérkennilegum helgisíðum. Við þetta
störfuðu menn sem sérstaklega höfðu lært það sem til þurfti.
Kristni fylgdu sérstök hús, sem bændur lögðu í kostnað við að
byggja og þar skyldu allir liggja grafnir. Ekki er þessi upptain-
ing á afskiptum kirkjunnar af einkalífi manna tæmandi, en tak-
mark hennar var að fylgja einstaklingunum frá fæðingu og út yfir
gröf og dauða.

Eru ekki líkur á, að mönnum hafi þótt öll þessi afskiptasemi
og nýjungar að einhverju leyti óþarfar? Þátt eða næstum ekkert
hefur átt sér hliðstæðu í heiðni. Einhverjir hljóta að hafa
mögluð eitthvað, en um það höfum við engar heimildir. Það var
ekki nógu kristilegt að geta um slíkt, og þeir voru kristnir,
sem á fjöðrunum héldu.

Ekki kom kristnin í fyrstu mjög við fjárhag manna eða gekk
verulega í buðu almennings. Þar varð þó veruleg breyting á, er
tíund var lögtekin 1097. Hún snerti menn áreiðanlega meir en
allt annað, sem kirkjan hafði áður skipað. Slíkt gekk ekki bar-
áttulaust fyrir sig í nágrannalöndunum, en á Íslandi gekk það
og undrast Ari það mjög í Íslendingabók og þakkar ástsæld Giss-
urar biskups.

Á það hefur oft verið bent, að um 1100 er ýmislegt sem til
nýjunga verður telja að gerast í þjóðlífi á Íslandi. Árið 1106
er settur biskupsstóll á Hólum og föst skipan sett á biskups-
stólana. Í sambandi við setningu tíundarlaga eða Hólastóls voru

taldir allir skattbændur á Íslandi. Íslendingabók segir svo um lögfestingu tíundar: "allir menn töldu og virtu allt fé sitt ... hvort sem var í löndum eða í lausaaurum". Hér er talað um, að lönd hafi verið virt, þ. e. með öðrum orðum jarðamat. Mat á jörðum var í raun fersenda þess að hægt væri að leggja tíund á. Engin leið er að leggja skatta á misjafnlega verðmiklar eignir án þess að hafa eitthvert mat á þeim. Erfitt er að hugsa sér, að jarðmatið, skattbandatalið og skipting landsins í kirkju-sóknir hafi farið fram án þess að menn ferðuðust um landið meira eða minna. Erfitt er t. d. að ímynda sér að jarðamat hafi farið fram á alþingi. Til þess þurfti svo nákvæma vitneskju um hverja einstaka jörð, að vart er hugsanlegt að menn sem komu á alþing hafi verið færir um það.

Veturinn 1117-1118 voru veraldleg lög skrifuð. Á árunum 1122-1133 var Íslendingabók skrifuð. Barði Guðmundsson setti ritun Landnámu í samband við ritun laganna 1117-1118 og taldi hana þar af leiðandi eldri en Íslendingabók. Með öðrum orðum er Barði að reyna að setja Landnámu í samband við samtímann og það verður einnig reynt hér síðar, en áður verður að ræða stuttlega um höfund og aldur Landnámu.

Um höfund Landnámu er merk heimild í eftirmála Hauksbókargerðar Landnámu, sem ritaður er í upphafi 14. aldar. Þar stendur, að "um landnám" hafi skrifað "fyrst Ari prestur hinn fróði Þorgilsson og Kolskeggur hinn vitri." Kolskeggur er nefndur í 287. kafla Sturlubókar Landnámu og er sagt, að Kolskeggur hafi "fyrir sagt hédan um landnám." Næsti hluti Landnámu ber glögg höfundar-einkenni, sem benda til að heimildir séu úr sömu smiðju. Kolskeggur var samtímaður Ara, en talinn ívið eldri, en annars eru ekki kunn fæðingar- eða dánarár hans. Björn M. Ólsen og síðar Jón Jóhannesson héldu því fram, að Ari fróði hefði skrifað

samfellda Landnámu og hafa flestir fræðimenn tekið undir það eftir að bók Jóns Jóhannessonar kom út 1941. Ekki er gott að skera úr um, hvort Ari var aðalhöfundur Landnámu eða ritstjóri.

Um tímasetningu eða aldur elstu gerðar Landnámu hefur ýmislegt verið ritað og hefur oft verið miðað við aldur Íslendingabókar, þegar menn hafa talið Ara hafa samið bæði ritin. Gjarnan hafa menn álitð, að Landnáma væri yngri en Íslendingabók (sbr. Sveinbjörn Rafnsson. Studier, s. 89-90 og tilvitnanir). Barði Guðmundsson var þó annarrar skoðunar eins og fyrr gat.

Sveinbjörn Rafnsson tímasetur Landnámu frá því um 1100 og notar til þess m. a. orðið landnámsmaður, sem Ari notar í Íslendingabók um menn í öllum landsfjórðungum. Orðið landnámsmaður er síðan talið sönnun þess, að Ari hafi þekkt Landnámu. Einnig er þögn Landnámu um Heklugosið 1104 talin vera sterk rök fyrir því, að hún sé eldri en eldgosíð (s. 90-92, 114-123). Ekki virðast þessi rök sterk, enda hafa þau verið gagnrýnd, einkum þögnin um eyðingu Þjórsárdals (Jakob Benediktsson í Skírni. 1974 og Sigurður Þórarinnsson. Jarðvísindi og Landnáma í Sjötfu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni. 1977). Tímasetning þessi þarf þó ekki að vera röng, eins og brátt verður vikið að.

Í Íslendingabók nefnir Ari 9 heimildamenn, að auki er einn nefndur í formála Heimskringlu, sem er ekki í þeirri Íslendingabók, sem nú er varðveitt. Af þessum níu er kunnugt um dánarár 7, en þeir tveir sem eftir eru hafa verið taldir eldri en Ari. Seinast deyja Gissur biskup Ísleifsson (d. 1120) og Semundur fróði (d. 1133), þ. e. með öðrum orðum aðeins einn sem er enn á lífi, þegar Ari byrjar að skrifa Íslendingabók. Áttingjar Ara og þeir sem tengjast dvöl hans í Haukadal eru allir dánir, þegar Íslendingabók er skrifuð. Fyrst deyr Hallur í Haukadal 1089, en Teitur bróðir Gissurar biskups deyr 1110 og Þuríður

Snorradóttir goða deyr 1113. Sýnir þetta, að Ari hefur snemma farið að nema fróðleik. Þetta má þó skýra sem almenna fróðleiksfýsn. Eitt er þó sýnu athyglisverðara en það sem nú var rakið. Um Markús Skeggjason, sem var lögsögumaður 1084-1107 og dó sama ár, segir Ari í 10. kafla Íslendingabókar: "Að hans sögu er skrifuð ævi allra lögsögumanna á bók þessi".

Um Markús er rétt að fara nokkrum orðum, en hann varð lögsögumaður árið eftir að Gissur kom til biskupsstóls, og í Kristni sögu er hann sagður "vitrastur ... lögmanna á Íslandi annar en Skapti." Markús var skáld gott og í Knýtlinga sögu eru varðveittar milli 20 og 30 vísur úr erfikvæði eftir hann um Eirík Danakonung Sveinsson eigóða, sem dó 1103. Magnus Olsen hefur giskað á (Þættir um líf og ljóð. 1963, s. 230-39), að Jón Ögmundarson hafi farið með kvæðið, Eiríksdrápu, er hann fór utan 1105 til að vígjast til Hóla við hinn nýstofnaða erkibiskupsstól í Lundi. Vart hefur verið völ á tignari sendimanni en Jóni biskupsefni. Í kvæðinu er mikið lof borið á Eirík konung fyrir að hafa fært erkibiskupsstólinn til Lundar og giskar Magnus Olsen á, að það hafi verið tilefni kvæðisins. Kvæðið er mjög kristilegt og hvað sem ágiskunum Magnusar Olsens líður, þá er óhugsandi annað en Markús hafi ort Eiríksdrápu með vit-orði og samþykki Gissurar biskups.

Um Ara er það vitað, að hann skrifaði Íslendingabók fyrir biskupana eftir 1122 og ber hún með sér, að Ari hafi í síðasta lagi upp úr 1100 verið farinn að safna skipulega og að því er virðist í ákveðnum tilgangi fróðleik m. a. hjá nánnum samstarfsmönnum Gissurar biskups við setningu tífundarlaganna. Hver var sá tilgangur?

Heimildir eru ekki um að Ari hafi auk Íslendingabókar í tveim gerðum ritað neitt annað en Landnámu og liggur þá beinast

við samkvæmt þessu að álykta, að hann hafi skrifað hana um 1100. Líklegustu hvatamenningarnir eru Gissur biskup og samstarfsmenn hans. Á þessum tímum er ekki trúlegt að Ari hafi samið Landnámabók fyrir veraldlega höfðingja en Íslendingabók síðar fyrir biskupana.

Þessi fullyrðing þarf ekkert að stangast á við orð Snorra Sturlusonar í formála Heimskringlu, en þar segir: "Ari prestur hinn fróði ... ritaði fyrstur manna hér á landi að norrænu máli fróði, bæði forna og nýja." Snorri ritaði sögur Noregs konunga, en þess vegna þurfti hann ekki að nota Landnámu. Einnig má minna á orð Fyrsta málfræðingsins frá því um miðja 12. öld, þar sem segir í lok upptalningar á því sem þá hafði verið skrifað: "Þau hin spaklegu fróði, er Ari Þorgilsson hefir á bakur sett af skynsamlegu viti".

Í Íslendingabók stendur, að lög hafi verið skrifuð 1117-1118 og hefur það oft verið túlkað svo, að ekkert hafi verið skrifað áður, en í raun er það alls ekki sagt, enda hefur oft verið á það bent, að líkur séu til, að tíundarlögin frá 1097 hafi m. a. verið rituð. Tímasetning Landnámu um 1100 stangast ekki á við það, sem sagt er í öðrum heimildum um Ara og upphaf ritaldar á Íslandi.

"Íslendingabók görða ég fyrst biskupum órum", segir Ari í upphafi Íslendingabókar. Fyrir hverja skrifaði Ari Landnámu? Skoðanir manna á því voru raktar í upphafi. Nú kom kom ritlistin með kristninni og verður ekki að telja líkur á, að í bernsku ritaldar á Íslandi hafi hagsmunir kirkjunnar, að einhverju leyti að minnsta kosti, ráðið samningu jafnverklegs rits og Landnámu? Um 1100 var verið að koma fastri skipan á kirkjuna með lögfestingu tíundar og þess vegna eru líkleg tengsl milli kirkjunnar og samningar Landnámabókar. Lögfestingu tíundar fylgdi skipting

landsins í kirkjusóknir og það skipti töluverðu máli fyrir bændur hvar kirkjur urðu. Sú spurning verður oft áleitin: Af hverju var kirkja á þessum bæ en ekki hinum?

IV

Nú verður gerð grein fyrir kirkjum og valdi biskups á tekju-
möguleikum einstakra kirkna.

Eftir kristnitökuna voru fljótlega reistar kirkjur víða. Því miður vitum við ekki hve víða þær voru reistar og enn síður hvenær hver einstök kirkja var byggð. Víslega hefur ekki verið mikill munur á stöðu einstakra kirkna í upphafi og það hefur varla breyst að ráði fyrr en um það bil, sem tíund komst á. Orsakirnar fyrir því hve víða menn byggðu kirkjur, voru ýmsar og eins trúlegt, að okkur takist ekki að giska á þær allar. Mikil hefur eflaust haft að segja að útvega mönnum stað til að liggja látnum, þ. e. kirkjugarð. Einnig var nauðsyn á húsi fyrir aðrar kirkjulegar athafnir, en það var ekki síst skirnin, því að varla er trúlegt, að skirn heitum laugum hafi tíðkast lengi. Smíði kirkju hlaut að vera sumum að minnsta kosti nokkurt metnaðarmál, því að einhverjir hafa vart viljað vera minni en aðrir. Í Eyrbyggju er sagt í 49. kafla, "að maður skyldi jafnmörgum mönnum eiga heimilt rúm í himnaríki, sem standa mætti í kirkju þeirri, er hann léti gera." Vel gæti þetta fyrirheit verið ungur tilbúningur, en samt er vel trúlegt, að prestar hafi lofað mönnum einhverju slíku til að hvetja þá til kirkjusmíða.

Á Íslandi voru allar kirkjur upphaflega í eigu einstaklinga, þ. e. bænda, en á Norðurlöndum reistu menn kirkjur í félagi.

Í kristinrétti Grágásar er talað um bænús "er biskup lofar tíðir að." Þetta hlýtur að bera að skilja svo, að til hafi verið bænús, þar sem ekki voru leyfðar tíðir, þ. e. biskup hefur getað fækkað eiginlegum bænúsnum. Nú er fullvíst, að guðshúsum hef-

ur fækkað á 12. öld, því að samkvæmt Hrafns sögu Sveinbjarnarsonar, sem varðveitt er sérstök, stendur (B-redaktionen, s. 10): "En þá var það boðið af hinum helga Þorláki biskupi, að hvorgi skyldi bænhús niður falla, þar er áður var uppi. En ef bænhúsið félli niður, þá skyldi sá gjalda aftur sex auro til graftarkirkju þeirrar er bænhúsið lá undir." Prestar við graftarkirkjurnar hafa fengið borgun fyrir þar tíðir sem þeir veittu í bænhúsunum og þessi ákvæði eru til að koma í veg fyrir tekjumissi prestanna.

Ekki eru í kristinrétti nefndar hálfkirkjur, og bænhús eru aðeins nefnd í sambandinu kirkjur og bænhús. "Í kristinrétti eru engin fyrirmæli um hið kirkjulega embættisvald, því að um það setti kirkjan sjálf reglur." (Magnús Stefánsson. Saga Íslands. 1975. II, s. 57). Sýnist líklegt, að þetta hafi einnig gilt um stöðu kirkna. Síðar var svo — ég veit ekki hvenær — að hálfkirkjur höfðu rétt til helmings tíundar, þ. e. prests- og kirkjutíundar, af jörðinni, sem hálfkirkjan stóð á. Bænhús urðu aftur á móti að gjalda fulla tíund til sóknarkirkju. Bænhús hafa því orðið nokkur baggi og því hafa þau fallið niður, sérstaklega ef jörð var rýr og vel í sveit sett miðað við sóknarkirkjuna. Eflaust hefur staða sömu kirkju verið mismunandi frá einum tíma til annars, þ. e. verið ýmist hálfkirkja eða bænhús, en þetta þarfnast rannsókna eins og fleira í kirkjusögu.

Nú er rétt að athuga völd biskupa yfir kirkju. Um það efni verður að fylgja kristinrétti Grágásar frá 1122-1133. Ekki er vitað, hversu miklar breytingar urðu á valdi biskupa við gildistöku hans, en völd þeirra hljóta þó fremur að hafa vaxið þá en minnkað, og líklegt, að þá hafi verið staðfest valdsvið biskupa, sem áður var í raun í gildi.

Biskup réð því hvaða kirkjur voru graftarkirkjur eða eins og

segir í kristinrétti: "Til þeirrar kirkju skal lík fara er biskup lofar gróft að." Þegar lík voru grafin skyldi gjalda 12 álnir til kirkjubónda í legkaup, og prestur skyldi fá 6 álnir fyrir líksöng. Það voru með öðrum orðum þónokkrar tekjur sem kirkjustaðir höfðu af greftri. Hafa verður í huga, að á þessum tíma voru fæðingar fleiri að tiltölu og meðalaldur manna lægri en nú. Afleiðingar þessa voru fleiri greftranir, meiri tekjur fyrir kirkjuna.

Biskup réð ekki eingöngu til hvaða kirkju lík skyldu fara, heldur einnig hvaða kirkjur skyldu vígðar. Landeigandi átti að leggja svo mikið fé til kirkju, að biskup vildi vígja hana af þeim sökum. Kirkjan var eign landeigenda og til þess að hægt væri að halda henni uppi, hafa biskupar orðið að krefjast, að henni fylgdu eignir, svo að hún héldist. Þess vegna var öruggast að vígja kirkjur á stærstu og bestu jörðunum. Kirkjueignir mátti ekki skerða og um áhrif þess segir Sigurður Nordal í Íslenskri menningu (s. 294): "Á Íslandi, þar sem ekki var óðalsréttur, hafði þetta þau áhrif, að arfar skiptust minna en fyrr. Sonur kirkjubónda, er tók við staðarforráðum, fékk eignir kirkjunnar í sinn hlut án þess þar kámu til skipta."

Tíundinni, sem á var komið 1097, var skipt í fernt. Einn fjórðungur rann til fátakra og annar fjórðungur til biskups. Helmingur tíundar skyldi fara til kirkju, en helming af kirkju-tíund, þ. e. fjórðung allrar, skyldi prestur fá og var oft sami maður prestur og kirkjubóndi.

Í tíundarlögum segir: "Biskup skal ráða til hvezzrar kirkju skal leggja tíund af hverjum bæ og skal það haldast meðan hinn sami biskup ræður fyrir." Biskup mátti taka tíund frá kirkjum, en sami þó eigi oftast en einu sinni. Það gat verið hagkvæmt, ef aðstæður breyttust, að biskup hefði möguleika á slíkum breyting-

um. Biskupinn réð með öðrum orðum til hvaða kirkju tífund var greidd, þ. e. hvornig landið skiptist í kirkjusóknir. Ef kirkju- tífund var ekki greidd, þá var sá sem bjó á kirkjujörðinni réttur heimtandi fjárins.

Einnig eru dæmi um það síðar, að biskup skipaði biskupstífund og jafnvel fátékraftífund af tilteknu svæði til einstakra kirkna um ákveðinn tíma.

Niðurstaðan um vald biskupa yfir kirkjum er þá þessi: Biskup réð hvaða kirkjur voru vígðar, til hvaða kirkna lagðist tífund, við hvaða kirkjur lík voru grafin og loks gat hann ákvarðað um aukatekjur til þeirra.

Eins og oft hefur verið bent á og fram kom hér að framan, skipti það bændur miklu, hvar kirkjur urðu, en biskup réð á hvaða bæjum kirkjustaður varð. Það var í valdi biskups, hver fékk þær tekjur sem fylgdu kirkjum.

Nú var það svo, að kirkjur voru ekki alltaf vel í sveit settar. Nefnd skulu hér tvö slík dæmi, þar sem ég þekki til við Breiðafjörð. Öll Skógarströnd átti upphaflega sókn að Narfeyri, sem er á öðrum enda sóknarinnar. Einnig er löng leið að Skarði á Skarðsströnd frá bæjum og eyjum sunnan Klofnings. Þessi skipan hefur þó örugglega verið gerð að vandlega ihuguðu ráði. Þar hefur verið farið eftir hagsmunum stórbænda, hefði Gissur ekki haft þá með sér, hefði lögfesting tífundar valdið umtalsverðri mótspyrnu.

Þegar litið er til þess hvað var að gerast í þjóðlífinu á Is- landi um 1100, er Landnáma var skrifuð, þá hlýtur athyglin að beinast að þörfum kirkjunnar og setningu tífundarlaga. Tífundar- lögin voru eitt þeirra nýmála, sem tók til landsins alls — eins og Landnáma — og til þeirra hefur óneitanlega verið vandað mjög. Og eins og nefnt var hér að framan, voru kirkjur settar á stórar

jarðir til að þóknast hagsmunum stórbænda. Til yfirlits hlýtur Gissur biskup að hafa þurft einhverja skrá um byggðir landsins. Sú skrá er líklegast Landnáma í upphaflegri mynd.

V

Nú er Landnáma ekki skrá um kirkjustaði, en samt getur hún verið samin í þessum tilgangi. Þá kemur spurningin: hvernig þá? Nú voru þeir sem skrifuðu varðveittar Landnámugerðir allir af Vesturlandi og þar er texti Landnámu sýnilega mest aukinn. Minnst aukinn og þess vegna næst upphaflegri gerð er Landnámtextinn á Austurlandi, þar sem Kolskeggur fyrir sagði. Þar er átt frá einstökum landnámsmanni oft skammt rakin og aðeins nefnd áttin sem af landnámsmanninum er komin, svo sem Húsvíkningar, Stöðfirðingar, Vapningar og svo framvegis. Vart get ég komið auga á aðra skýringu líklegri en fólk af þessum manni komið hafi notið sérstakra réttinda. Til landnámsmanna hefur verulegur hópur manna um 1100 talið sig geta rakið áttir sínar með réttu eða röngu. Nú var það svo, að jarðir landnámsmanna skiptust og urðu upphafleg aðsetur þeirra stundum litlar jarðir. Eitt af mörgum dæmum um kirkjustað, þar sem jörðin er yngri en landnámið, er Hjarðarholt í Laxárdal. Er sú skýring ekki nærtæk, að þeir sem áttu áttir að rekja til landnámsmannanna eða höfðu umráð yfir bestu jörðum í landnáminu, gátu vanst að fá að hafa kirkju hjá sér? Einnig hefur kirkja mörgum orðið stöðutákn og því metnaðarmál. Gissur biskup og samstarfsmenn hans hafa örugglega gert sér og öðrum grein fyrir hagsmununum, sem kirkjunum fylgdu eftir að tíundin kæmist á. Til þess að ná samkomulagi um hvar kirkjur áttu að vera, hefur verið valin sú leið að láta þá hafa forgang að kirkjum sem komnir voru af landnámsmönnum. Reynt hefur síðan verið til málamiðlunar að lofa mönnum að hafa bænhús þar sem áður stóðu.

Annars hefur áður verið bent á tengsl kirkjustaða við Landnámu. Í ritgerð sinni þar sem Barði Guðmundsson reyndi að sanna tilgátu sína um óðalsréttinn nefnir hann tólf attir og Jakob Benediktsson bendir á, eins og áður sagði (s. 2), að átta óðil væru kirkjustaðir af betra tali. Við þetta má bæta, að heimildir eru um einhvers konar guðshús á öllum öðrum jörðum, sem Barði nefnir í þessu sambandi, nema tveimur, en önnur þeirra tveggja er ekki þekkt úr ungum heimildum. Jón Jóhannesson nefnir (Gerðir, s. 219) samtímann þeirra, sem Barði Guðmundsson rakti attir til. Það var Tanni Torfason, sem gaf mikið fé til guðspakka í byrjun 12. aldar. Telur Jón, að Tanna hafi verið getið í Landnámu frá upphafi. Þetta virðist vera vísbending þeirri kenningu, að kirkjan hafi haft hönd í bagga, þegar Landnáma var saman sett. Hvorki Barði Guðmundsson né Jón Jóhannesson hafa í þessu samhengi bent á samband við kirkjuna. Sveinbjörn Rafnsson (s. 195) nefnir, að af 124 lénskirkjustöðum við siðaskipti hafi 53 verið nefndir í Landnámu. Þar eru nefndar um 600 jarðir, en um siðaskiptin er talað um 4000 jarðir. Hve margir lénskirkjustaðir eru nefndir í Landnámu miðað við aðrar jarðir, skýrir Sveinbjörn svo, að þeir væru "gamla huvudgárdar", en væri ekki jafn vel hugsanlegt, að við ritun Landnámu hafi verið lögð sérstök rekt við kirkjustaði af einhverjum ástæðum. Ekki er mér kunn athugun á fjölda bændakirkna sem nefndar eru í Landnámu, en trúlega er það svipað hlutfall, en annars er það órannsakað.

Ekki er gott að átta sig á, hvar allar hálfkirkjur og bænhús á Íslandi hafa staðið. Oft er í máldögum áeins nefndur fjöldi bænhúsa, sem lágu að alkirkju, og er þá tilviljun, hvort vitað er á hvaða jörðum þau voru. Á landnámsjörðinni Kjarlaksstöðum á Meðalfellsströnd hafa t. d. fundist bein, sem benda til kirkjugarðs, en engar skjállegar heimildir eru um kirkju þar og

á næstu þæjum voru hálfkirkjur fram á 18. öld. Þetta dæmi sýnir, að erfitt er að fullyrða, hvort kirkja hefur upphaflega verið á tiltekinni landnámsjörð. Annars þyrfti þetta eðlilega náinnar umfjöllunar og seint mun takast að finna alla kirkjugarða. Um fjölda kirkna um 1100 er þess vegna erfitt að segja til um með vissu. Íslendingar hafa í því tilliti sem víða annars staðar verið iðnari við mannfræðina en staðfræðina. Sveinn Víkingur (Getið í eyður sögunnar, 1970, s. 123-) segir prestskyldar kirkjur hafa verið 350 um 1200, en að auki um 50 alkirkjur til söngs með lítilli eða engri sókn. Kirkjur hafi alls verið um 400. Nokkur önnur útkoma er hjá Magnúsi Stefánssyni (Saga Íslands, II, s. 80), en þar segir, að alkirkjur hafi verið 320-330 og alls hafi þeim verið þjónað af 400-450 prestum. Þessar tölur þeirra eru ansi nálægar tölunni 430, en svo eru landnámsmenn taldir vera. Ekki verður hér reynt að svara, hvort þetta er tilviljun eða ekki. Eins og fyrr gat hafði biskup vald til að neita að vígja kirkjur og hugsanlegt er að eitthvað hafi verið um það að alkirkjur hafi verið færðar á 12. öld, en ekki trúlegt að mikið hafi verið um það eða haft veruleg áhrif á hvar kirkjur urðu. Einnig er rétt að minna á, að Landnáma er ekki varðveitt í upphaflegri mynd.

Kirkjan á Þjóðveldisöld hefur oft verið kölluð goðakirkja, kirkja hinna vígðu goða, en goðar voru um 40 og alls sátu í lögréttu 144 goðar og menn sem þeir höfðu til umráða. Þessi tala kirkna og presta sýnir þó, að mun fleiri en goðarnir og umráðamenn þeirra hafa orðið að vera viðriðnir kirkjurnar. Orðið goðakirkja er að því leyti villandi, þótt goðar hafi víðlega oft ráðið mestu.

Haustið 1966 kom Þórhallur Vílmundarson fram með þá kenningu, að mörg ornefni, sem til þess tíma höfðu almennt verið talin

dregin af nöfnum landnámsmanna, varu dregin af ýmsum fyrirbar-
um í náttúrunni. Samkvæmt kenningunni féllu margir landnámsmenn,
en urðu í staðinn að einhverjum náttúrufyrirbarum. Ekki er gott
að skýra hvers vegna landnámsmenn áttu að vera búnir til með
þessum hætti, en ein skýringin gæti verið sú, að hagsmundr hefðu
getað verið fólgnir í því að búa til landnámsmenn. Geta menn þá
sem trúa á kenningu Þórhalls bæði fengið stuðning í kenningu
Barða og Sveinbjarnar um óðalsrétt og kenningunni sem hér hefur
verið haldið fram að staðsetning kirkjustaða hafi verið orsök
ritunar Landnámu. Í báðum tilfellunum gat verið efnahagslegur
ábati fyrir menn á tilteknum stöðum að búa til landnámsmenn.
Við höfum enga samtímaritdóma um Landnámu, svo að vel má vera,
að "fölsun" landnámsmanna hafi verið á almannavitorði er Land-
náma var samín. Ekki er hér verið að halda því fram að ritun
Landnámu hafi verið eina mögulega orsök þess að búnin voru til
mannanöfn úr náttúrufyrirbarum.

Eitt skortir við hugmyndirnar um, að Landnáma hafi verið rit-
uð af fróðleiksfýsn einni saman eða til að koma hér á óðalsrétti.
Hvernig var að þessu staðið? Landnáma er heildstætt verk og
sýnilega samín eftir fyrirfram ákveðinni ástlun. Þess vegna er
óhugsandi, að einn maður hafi staðið fyrir þessu um allt Ís-
land, þótt lærðomsmaður væri og fróður. Tækni og aðstæður voru
slíkar við upphaf ritaldar, að það er næstum ófrankvæmanlegt.
Einnig er næsta ótrúlegt, að einn eða tveir menn hafi talið fé
sínu vel verið við að safna efni til jafnmikils og erfiðs verk-
efnis og Landnáma er án ástæðu. Um kenninguna um óðalsréttinn
er svipað að segja, að erfitt er að hugsa sér, að höfðingjar
hafi staðið fyrir jafnmiklu söfnunarstarfi og fram kemur í
Landnámu án stuðnings kirkjunnar, en þó á sama tíma og hún var
að festast í sessi. Þó eru almennar líkur fyrir því miklu meiri

að Óðalsréttur hafi komið ritun Landnámu á stað heldur en fróðleiksfýsn. Rétt er og að minnst, að ritlistin kom með kristninni og var þegar hér var komið sögu ekki búin að ná jafnmikilli útbreiðslu meðal veraldlegra höfðingja og síðar varð.

Hér hefur verið reynt að draga saman fáeinar líkur til þess, að Landnáma hafi verið skrifuð að frumkvæði kirkjunnar og þá liggur beinast við, að Gissur biskup og samverkamenn hans hafi átt þar hlut að. Til þess gátu legið ýmsar ástæður eftir því sem málum var háttað um 1100, en hér hefur verið reynt að fara að því líkur, að ástæðan hafi einkum verið skipting landsins í kirkjusóknir. Annars er útilokað að menn hafi þá skrifað Landnámu án aðildar og hagsmuna kirkjunnar.

Í þessum lestri má segja, að verið sé að hnykkja fastar að því sem Halldór Hermannsson sagði í fyrrnefndri grein sinni. Jakob Benediktsson íjar einnig að þessu í Landnámuútgáfu sinni (s. cxx, xx). Sama má segja um Harald Matthíasson í áður tilvitnuðu riti (s. 55), þótt hann sé annars fylgjandi skoðuninni, að fróðleiksfýsnin hafi ráðið mestu um, að Landnáma var samín.

Kenning þessi hefur það fram yfir aðrar, að hún er í samræmi við það sem vissa er um, að var að gerast í þjóðlífinu. Engar heimildir eru um, að komið hafi verið á Óðalsrétti á Íslandi um 1100, en heimildir um tíundarlögin og eflingu kirkjunnar eru ótvíræðar.

Annars er Landnáma slíkt verk og svo margt óljóst um tímana og aðstæður á Íslandi er hún var samín, að hollt er að minnst orða Björns Sigfússonar (Um Íslendingabók. 1944, s. 64): "Varast skyldi hverja þá fullyrðing um tilgang landnámaritunar, sem lokað getur aðrar tilgangsskýringar úti."

